”Våra medsystrar som bo på lifvets skuggsida”-

Om marginaliserade kvinnor och platser i Östersund vid förra sekelskiftet

Stortorget i Östersund vid förra sekelskiftet. Utsnittet med de tre kvinnorna är tillagd för denna rapport.

Projektrapport April 2013

Karin Tegenborg Falkdalen
Föreningsarkivet Jämtlands län

" Gatlyktornas ljus brann gult med ett stilla väsande som bara hördes när hon passerade under dem. Ute på det lilla torget stannade hon upp i steget mitt mellan två lyktor och såg hur hon kastade två, lika långa skuggor, en åt var sitt håll. Det var så här inne i staden, tänkte hon, här kan man kosta på sig det mesta.

Hon följde järnräcket längs ån en bit, mest för att hålla sig i rörelse, hungern bet till i hennes liv och släppte sedan taget igen, lika snabbt som den kommit på, lämnade bara ett stråk av illamående efter sig. Och törst. Hon hade inte druckit något sedan morgonen och inte heller tänkt på saken, det hade kunnat gå dagar utan att hon åt eller drack ..."

Ola Larsmo, Jag vill inte tjäna (2009)

INLEDNING

Citatet som inleder rapporten är hämtad ur en historisk roman skriven av Ola Larsmo. En av huvudpersonerna är pigan Sara Kristina som lämnar en hård, knapp och hunsad tillvaro på den uppländska landsbygden för att sig söka en bättre tillvaro i Uppsala. Väl där hamnar hon i prostitution hos bordellmamman Tekla. I denna studie möter vi inga bordellmammor men väl kvinnor från fattigare förhållanden som på samma sätt som romanens huvudperson Sara Kristina sökte sig från den jämtländska landsbygden in till Östersund för att söka arbete och skaffa sig en bättre tillvaro. Uppsala var en av de städer där prostitutionen var reglementerad vid förra sekelskiftet. Det innebar att de offentliga kvinnorna var tvungna att genomgå regelbundna undersökningar för att se att de inte bar på några könssjukdomar. Det handlade om att ordningen skulle upprätthållas. Prostitutionen var inte reglerad på samma sätt i Östersund. Men samtidigt fanns det andra medel för att kontrollera och se till att ordningen i samhället vidmakthölls. Där blev den nya lösdriverilagen ett stöd och det var också med hjälp av den som prostituerade och andra som på olika sätt bröt mot samhällets normer kunde dömas.

Detta projekt har finansierats med medel från Länsstyrelsens satsning "Kalejdoskop". Dess mål är att bredda synen på vad som är kulturarv, och ge röst och liv åt människor och platser som av olika skäl tystats ned, valts bort och uteslutits från historieskrivningen. Det handlar om att människor ska bli mer delaktiga i arbetet med och diskussionen kring vad som är ett kulturarv.[1]

Syftet med föreliggande projekt har både varit att lyfta fram de kvinnor- och då företrädesvis prostituerade i någon form - som levde och verkade i Östersunds utkanter vid tiden kring förra sekelskiftet och samtidigt försöka ge liv åt - och öka kunskapen om dessa platser. De människor som är huvudpersoner i föreliggande rapport har inte lämnat några monument eller vackra byggnader efter sig, vilket vi vanligtvis förknippar med kulturarv. Inte heller de platser de förknippas med brukar nämnas i den officiella historieskrivningen. Men likfullt levde och verkade dessa kvinnor här i staden för omkring hundra år sedan.

---

[1] "Ge röst åt tysta kulturarv- Länsstyrelsen i Jämtlands län": http://www.lansstyrelsen.se/jamtland/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/arkeologi-och-fornlamningar/kalejdoskop/Pages/default.aspx

KÄLLMATERIAL OCH TILLVÄGAGÅNGSSÄTT

Platserna

Min utgångspunkt var först att i studien utgå från de så kallade så kallade ”Kuckelimuckkvarteren”, där vi antar att prostituerade bedrev sin verksamhet, till ”Kulan”, och ”Kånkbacken”, där vi finner en del av de mödrar och unga flickor som bland annat den kvinnliga nykterhetsföreningen Vita Bandet engagerade sig i.

År 1893 hade regementet A 4 i Östersund invigts. Regementets ankomst påverkade både befolkningsantal och handel på ett positivt sätt. Men dess ankomst innebar samtidigt problem med lönnkrogar, prostitution och utomäktenskapliga barn. Dessa förhållanden har också lämnat spår efter sig i de både inofficiella och officiella namn på platser och gator i Östersunds stad.

De kvarter som omgav regementet där bowlinghallen tidigare låg, kallades till exempel i folkmun för ”Kuckelimuckkvarteren”. Då låg de utanför nuvarande stadsgränsen och var ”tillhåll för diverse obskyra fröjder”. Det är ett namn som inte finns omnämnt på någon officiell karta utan kan närmast ses som ett uttryck för de känslor man hade till platsen. Den skämtsamma benämningen till trots så antyder namnet att något speciellt pågått i kvarteren.

Även om namnet inte var officiellt så fick de tre kvarter som innefattades i benämningen ”kuckelimuck” senare offentliga namn som alla anspelar på områdets historia. Här finns kvarteret ”Fröjden”, (hus där det pågått diverse ”fröjder”), Fåfängan (människans svagheter) och ”Ångern”, (den ånger man skulle ha känt efter besöket i kvarteret Fröjden). Även gatunamnen i området avspeglar dess historia: Skiljegränd, Giljaregränd, Återvändsgränd.[2]

Den så kallade ”Kulan bestod av några mindre byggnader som hyrdes ”ut till folk som ej alltid hade det bästa rykte” och låg några hundra meter från Kånkbacken, då betraktat som Östersunds ”slumområde”. Båda platserna ligger några kilometer utanför centrala Östersund. [3]

---

[2] Lena Tegnhed, ”Kvarters- och gatunamn: Vad berättar namnen i Östersund”, C-uppsats Mitthögskolan för humaniora Ht 2000, 20-22; Iwan Wikström, *Ortnamn i Östersund* (Östersund, 1961), 55, 76 f;
[3] Wikström (1961), 77.

Men när jag i protokollen försökt lokalisera platserna där kvinnorna greps alternativt var skrivna var det istället platser i centrala Östersund som man kunde koppla ihop dem med.

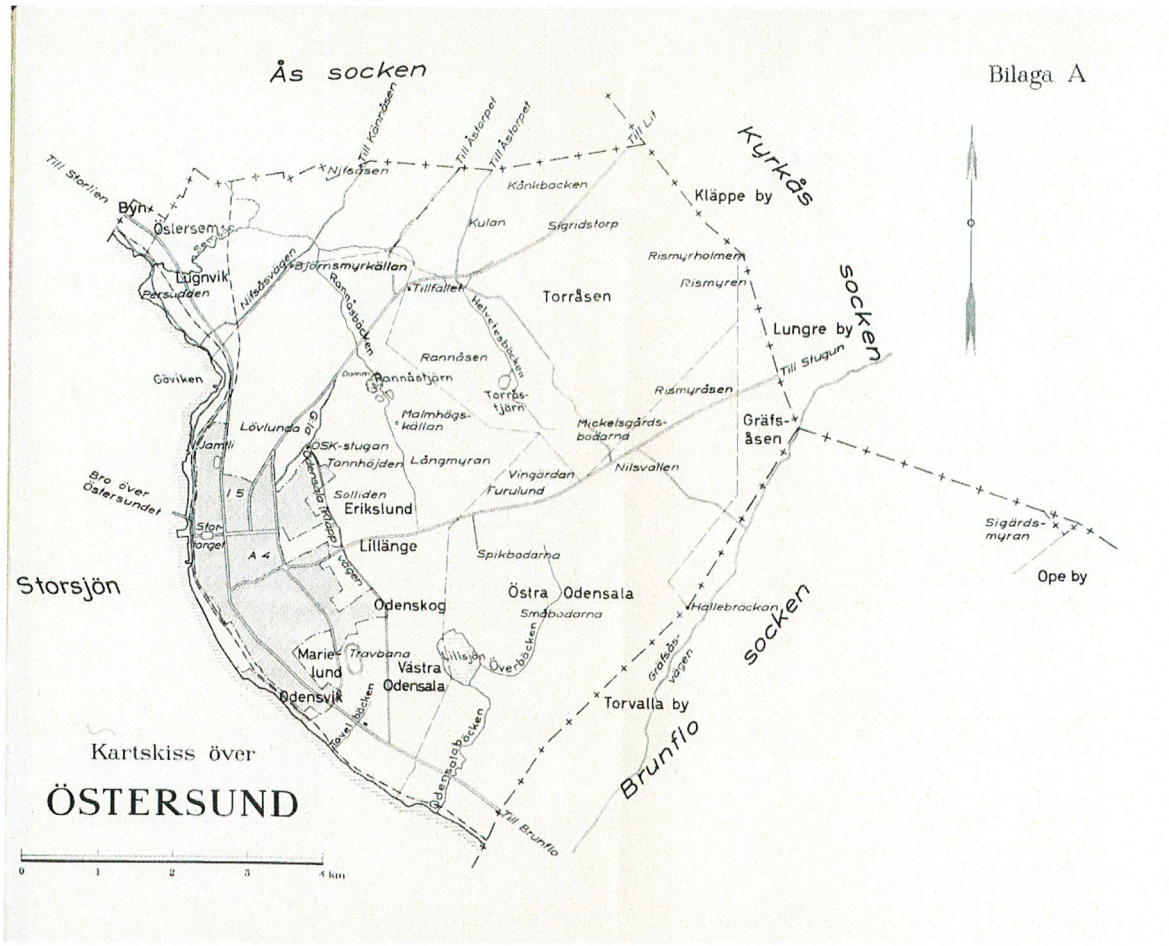

Kartan visar bland annat Kånkbacken, Kulan och Torråsen, som alla låg i närheten av varandra. Kartan är hämtad ur Wikström (1961).

Människorna

Eftersom detta är fråga om personer som inte gjort några större avtryck i den officiella historieskrivningen har jag försökt kombinera olika typer av källmaterial i projektet för att få reda på så mycket som möjligt om dem och - där det varit möjligt - att göra deras röster hörda.

En av flera föreningar som reagerade på den sociala situationen i Östersund var bland annat den kvinnliga nykterhetsföreningen Vita Bandet.[4] Här har jag studerat såväl styrelseprotokoll,

[4] Östersunds Vitabandsförening, Styrelseprotokoll 1908-1917; Föreningsprotokoll 1908-1919; Sedlighetskommittén 1909-1948. Ingeborg Hallström, *Om Hvita Bandet i Jämtland* (Östersund, 1909); Elsa

föreningsprotokoll samt protokoll från deras sedlighetskommitté, bildad år 1909. Genom deras protokoll får vi en uppfattning om hur man från ett mer socialt etablerat håll försökte hjälpa "medsystrarna på livets skuggsida". Rubriken och arbetsnamnet på projektet är också hämtat från Vita Bandets protokoll. Det citeras vid upprepade tillfällen när sedlighetskommittén redogjorde för sin verksamhet varje år.[5]

Däremot nämns inte familjerna och kvinnorna vid namn, annat än i enstaka undantagsfall i Vita bandets protokoll. För att få reda på mer om vilka dessa kvinnor kan ha varit så har jag därför valt att gå vidare till *fångrullar* och *lösdrivarprotokoll*. Jag är dock medveten om att flera av de kvinnor som föreningen Vita Bandet karakteriserade som "medsystrar" inte kom i "klammeri" med rättvisan, men denna typ av källor innehåller värdefull information och bidrar till att göra åtminstone en del av dessa kvinnors röster hörda. Fångrullarna innehåller bland annat uppgifter om namn, anledning till gripandet, ibland vilket straff fången avtjänade, signalement och uppgifter om tillhörigheter.[6] De kvinnliga intagna på länscellfängelset i Östersund var gripna för bland annat barnamord, fosterfördrivning, stöld, olovlig försäljning av spritdrycker, misshandel, bedrägeri och lösdriveri.

För att avgränsa studien har jag dock valt att utgå från de kvinnor som häktades och antingen fick en varning eller dömdes till tvångsarbete för "lösdriveri". Det rör sig om ett 40-tal protokoll som jag gått igenom under aktuell tidsperiod.[7] Lösdrivarprotokollen är ofta mycket innehållsrika. Här rekonstrueras den anhållnes liv, kvinnorna kommer till tals om än genom en myndighetspersons formuleringar. Vi får reda på födelseplats, föräldrar och andra familjeförhållanden, skolgång, konfirmation, arbetslivserfarenhet och anledningen till att hon häktades. [8] I protokollen kan vi också få fram uppgifter om hur kvinnorna ställde sig till anklagelserna. Det finns också exempel på att man ifrågasatte beslutet och överklagade domen. Jag har också där det varit möjligt sökt vidare i kyrkböckerna för att ta reda på så

Elgham, *Vita Bandet i Sverige 1901-1961*, (Hässleholm, 1965); Evy Josefsson, *Vita Bandet: En opolitisk förening för kvinnokamp?: Om organisationer som möjliga utrymmen för kvinnligt aktörskap*. B-uppsats 2007, Högskolan, Gotland, 2007.

[5] Till exempel i protokollen för Östersunds Vitabandsförening, Sedlighetskommittén Årsrapporterna för år 1923-24, 1929-30.

[6] Fångvårdsanstaltens i Östersund arkiv; Liggare rörande fångar DIIIa 1890-1931, vol. 40-77.

[7] En del av lösdrivarprotokollen finns också i Jämtlands läns Landskansli AIAA.

[8] Lösdrivarprotokollen som jag studerat finns i Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll, vol.1-6. Fångvårdsanstaltens i Östersund arkiv; Liggare rörande fångar DIII a 1890-1931, vol. 40-77.

mycket som möjligt om kvinnorna och deras levnadsöden. Jag har i min studie även använt mig av information från folkräkningar.[9]

Frågeställningar

Vilka var dessa kvinnor? Hur såg deras bakgrund och tillvaro ut?
Finns det något generellt som förenar deras olika öden med varandra?
Vad försiggick på dessa platser?
Hur reagerade omvärlden?
Vad gjorde man för att försöka hjälpa? Vad gjorde man för att bringa ordning?
Vilken bild framträder i protokollen av de förhörda kvinnorna och vad kan de i sin tur säga om maktförhållanden, normer, social position och synen på män/manligt, kvinnor/kvinnligt vid förra sekelskiftet i Östersund?

[9] Folkräkningarna finns tillgängliga på www.svar.ra.se

OM LÖSDRIVERI OCH KVINNLIGA BROTTSLINGAR

Enligt lösdriverilagen var det förbjudet att vara utan så kallad ”ärlig försörjning”, det vill säga en fast anställning och inkomst.[10] Första gången någon greps för lösdriveri utfärdades i regel en varning.

Polisunderrättelser

N:o 1.

A. Eftersökte personer.

B. Häktade personer och Afrysningar.

Varningen publicerades sedan i de *Polisunderrättelser* som skickades ut till polisen runt hela Sverige. Greps lösdrivaren för samma brott inom två år blev påföljden tvångsarbete från en månad upp till ett år. Män som dömdes för lösdriveri hamnade ofta på Svartsjöanstalten medan kvinnorna antingen kom till fängelset i Norrköping eller till Landskrona citadell. [11]

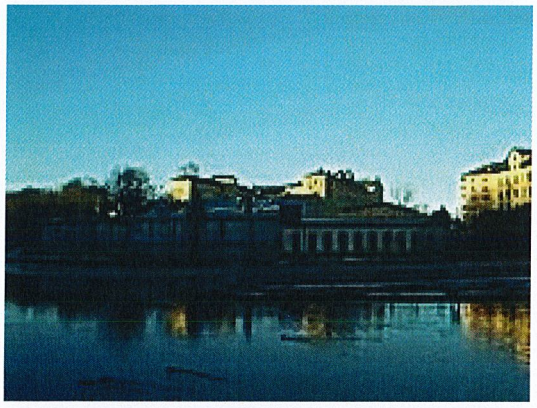

Fängelset i Norrköping.

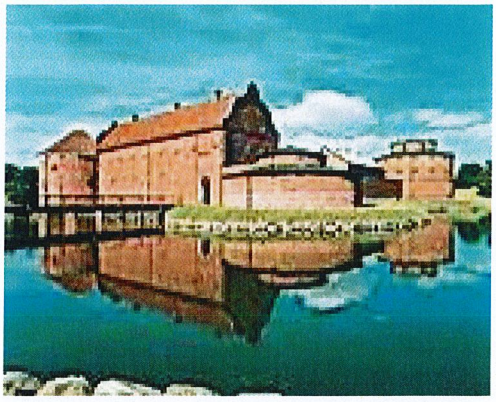

Landskrona citadell.

[10] Aronsson (2011), 5.
[11] ”Lösdrivare-ett liv utan skyddsnät”, *Sveriges Radio/Släktband* http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2068&artikel=4022111

Efter flera års beredning kom år 1885 den nya strängare lösdriverilagstiftning som var i bruk – med vissa förändringar – fram till 1960-talets mitt.[12] En lösdrivare definierades i 1885 års lag som en person som:

> Sysslolös stryker omkring från ort till annan utan medel till sitt uppehälle och utan att söka arbete, äfvensom den, hvilken eljest, utan att ega medel till sitt uppehälle, underlåter att efter förmåga söka ärligen försörja sig och tillika för ett sådant levnadssätt, att våda däraf uppstår för allmän säkerhet, ordning och sedlighet.[13]

Lösdriveri är något som framförallt förknippas med män och även betraktas som en manlig företeelse.[14] Flera studier visar också att det var betydligt fler män än kvinnor som greps för lösdriveri.[15] Men det var även förhållandevis många kvinnor som med stöd av lösdriverilagen dömdes för lösdriveri, och då huvudsakligen för prostitution. Det var då vanligt att hänvisa till att dessa kvinnor med sitt beteende bröt mot allmän ordning och sedlighet:

> Till nu afhandlade klass af lösdrifvare måste räknas jemväl prostituerade, hvilkas genom skörlefnad förvärfvade tillgångar icke böra fritagas dem från den behandling som här afses. Emot dessa qvinnor lemnar allmänna lagen icke någon repressiv magt, så vida de ej vistas i hus, der otukt drifves, under hvilken förutsättning allena strafflagen kan emot dem tillämpas; men då skörlefnad, bedrifven äfven på annat sätt, kan förnärma den allmänna sedlighetskänslan, bör för sådant fall finnas en möjlighet att emot otukten ingripa i sedligt likasom i sanitärt syfte.[16]

Lagstiftningen hade en normskapande funktion, man ville genom lagen visa vad som var rätt respektive fel beteende, det handlade om att skapa den "rätta medborgaren".[17] Anklagelserna mot de kvinnor som senare kommer oss till mötes i lösdrivarprotokollen hänvisar också till

---

[12] Aronsson (2011), 7. "Lösdrivare-ett liv utan skyddsnät", *Sveriges Radio/Släktband* http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2068&artikel=4022111.
[13] Citerat ur Aronsson (2011), 7.
[14] Marie Aronsson, *Lagar mot lösdriveri: En vägledning till hur man finner handlingar från svensk lagstiftning på Riksarkivet*, Magisteruppsats, Institutionen för ABM, Uppsala universitet 2011.
[15] Peter Reinholdsson, *Vilka är det som stryker omkring?: En studie av lösdriveriet i Östersund 1885-1899".* Historia III 2011, Högskolan i Dalarna, 2011. Hans studie visar att det under perioden var 23 kvinnor av de 260 personer som förekommer i protokollen. De utgjorde knappt nio procent av lösdrivarna.
[16] Citerat ur Aronsson (2011), 8. Citatet är ursprungligen hämtat från SOU 1882 Angående lösdriveri; Persson och Tallborn (1988), 48.
[17] Aronsson (2011), 8.

lösdriverilagens lydelse om hur de med sitt beteende utgjorde ett hot mot allmän ordning och sedlighet.

Forskning som jämfört kvinnlig och manlig brottslighet under samma period har också funnit att kvinnorna som begick brott kom från de lägsta sociala skikten i samhället. De hade generellt en otryggare uppväxt och kom från ännu fattigare förhållanden än de manliga brottslingarna, de hade också vuxit upp i stora familjer. De flesta hade en bakgrund som pigor, kom från arbetarefamiljer, inhyses eller var änkor. De hade ofta förlorat en eller båda av sina föräldrar och vid yngre ålder varit tvungna att försörja sig själva.[18] En stor del av flickorna växte också upp utanför föräldrahemmet och lämnade hemmet tidigare än pojkar i motsvarande situation.[19] Studierna visar också att utslagning var det öde som många gånger väntade de kvinnor som på grund av lösdriveri hamnade i fängelse första gången.[20] En kvinnlig brottsling blev också hårdare stämplad än en manlig eftersom hon genom sin brottslighet hade brutit mot normen för hur en kvinna skulle uppträda. När hon dessutom kunde anklagas för "skörlevnad" – som flera av kvinnorna i denna studie – hade hon även överskridit gränserna för den kvinnliga sexualiteten.[21]

---

[18] Marja Taussi Sjöberg, *Dufvans fångar: Brottet, straffet & människan i 1800-talets Sverige* (Stockholm, 1986), 92-95; ibidem, *Brott och straff i Västernorrland 1861-1890* (Umeå, 1981)99-105.
[19] Taussi Sjöberg (1986), 39f.
[20] Taussi Sjöberg (1986), 157.
[21] "Kvinnor och brott i Jämtland: Om barnamörderskor och andra kvinnobrottslingar 1880-1890", i HUR: Tema Kvinnors Historia Nr 5 (Östersund, 1994), 11f; Taussi Sjöberg (1986), 92-95.

LIVET I SEKELSKIFTETS ÖSTERSUND

Bilden visar Stortorget och Grand Hotell. Det uppfördes åren 1887-1888 och byggnationen kostade hela 90 000 kronor, vilket var en mycket hög summa för tiden. Hotellet som var ett av stadens äldsta stenhus blev samtidigt en viktig statusmarkör för Östersunds expansion i järnvägens spår. På dess bottenvåning fanns ett schweizeri, en servering med fullständiga rättigheter som hade öppet från klockan nio på morgonen till mitt i natten. [22]

Hur tedde sig då livet i sekelskiftets Östersund? Staden hade på kort tid vuxit till omkring 7 000 invånare, varav många hade kommit i järnvägens spår. De inflyttade förde med sig idéer och influenser från andra delar av Sverige och fann social gemenskap i någon av stadens föreningar, där inte minst nykterhetslogerna satte sin prägel på föreningslivet.

Med stadens expansion följde också sociala problem och där räckte inte resurserna till på långa vägar. Det fanns visserligen fattighus för bostadslösa och fattiga i olika åldrar men det hade lågt anseende. Lägg därtill att alkoholen flödade och var ett reellt problem i både stad och landsbygd, därav en förklaring till det stora genombrott som nykterhetsrörelsen fick i

[22] Bengt Brügge, *Stortorget i Östersund med utvikningar* (Östersund, 2005), 32.

länet. Jämtland brukar också benämnas för "godtemplarland" eftersom det var den starkaste folkrörelsen i länet.[23]

Det fanns vid samma tid gott om krogar och caféer i närheten av Stortorget i Östersund. Stadens nykterhetsloger kunde göra en ganska diger uppräkning av olika caféer, butiker och restauranger som tillhandahöll alkohol runt torget:

> Vi börja med roten och upphofvet, och finna då att vid torget och dess närhet finnas: brännvinsmagasinet, Zetterströmska vinhandeln, Grand Hotel med Grönborgs bryggeris filialaffär samt ölkrog i källarvåningen, Odénska ölkrogen, fröken Billmarks ölutskänkning, R. Fresks handel med spanska och andra viner, Johanssons källare, ölkrogen i Lignells hus, O.P. Bergs kafé, Levins konditori och nederlagskällare samt ej långt derifrån Fröken Helins konditori. Nog är den stadsdelen välsignad med rusdrycker.[24]

Under 1800-talet blev det också allt färre som gifte sig. Det medförde att andelen ogifta kvinnor ökade. Vid förra sekelskiftet var således omkring 40 procent av de vuxna kvinnorna ogifta. De förändrade giftermålsmönstren innebar visserligen att andelen män som var ogifta också ökade men problemet ansågs större med kvinnor som förblev ogifta eftersom de av tradition fått sin försörjning inom äktenskapet. Det fanns också ett kvinnoöverskott då fler män än kvinnor emigrerade. Förändringarna innebar att kvinnor som tidigare fått sin försörjning inom äktenskapet själva skulle ta ansvar för sin ekonomiska försörjning. Fler kvinnor tvingades att försörja sig själva och ofta till betydligt lägre lön än män på motsvarande arbete. Samtidigt var arbetsmarknaden begränsad. Visserligen ökade behovet av tjänstemän i takt med att samhälleliga funktioner byggdes ut. Det blev då möjligt för kvinnor att arbeta som bland annat posttjänstemän, telefonister och telegrafister. De började även få tillträde till högre utbildningar och kunde bland annat utbilda sig till folkskollärare och sjuksköterskor. Flera av de nya yrkena ansågs också särskilt passande för kvinnor då de i sina

---

[23] Vid förra sekelskiftet var omkring 13 procent av befolkningen i länet organiserade nykterister, för landet som helhet var siffran 2-3 procent. Hans Wallentin, "Människors vardag", 230f; Bosse Sundin, Bosse, "Folkrörelser och kulturliv", i Östersund *historia del III*. Red. Sten Rentzhog, Ulla Andersson (Östersund, 1986), 137-143; Yvonne Persson, Helena Tallborn, *En studie av lösdriveriet i Östersund 1887 och 1888*. C-uppsats 1988, Mitthögskolan, 1988, 49ff.

[24] *Vägvisaren 1890:5;* Sundin (1986), 137.

yrkesroller inte behövde göra avkall på sin kvinnlighet. För en ogift kvinna ur arbetarklassen var dock tjänster som piga och hembiträde vanligast.[25]

Vid förra sekelskiftet bildades flera välgörenhetsföreningar och stiftelser som på olika sätt försökte hjälpa nödställda i flera av dem hade kvinnor ofta hade en framträdande roll. Filantropi och välgörenhet uppfattades om en lämplig sysselsättning för kvinnor bland borgerliga familjer då det gick att förena med traditionella föreställningar om kvinnlighet och kvinnans roll som omhändertagande maka och mor i hemmets sfär. I Östersund fanns bland annat Föreningen *Tomtarne* (som drevs av yrkesarbetande kvinnor och framförallt hjälpte ensamstående, äldre kvinnor ur arbetar- och medelklass), *Föreningen För Fattiga folkskolebarns beklädnad, Wärnlösa qwinnors wänner, Soldaternas vänner, Barnens dag-föreninge, Östersunds Arbetsstuga, Stiftelsen Pauvres Honteux* och *Föreningen De fattigas vänner*.[26]

En annan organisation som ville komma tillrätta med de sociala problemen var Vita Bandet. Dess medlemmar hade också nära koppling till flera av de andra välgörenhetsföreningarna och till nykterhetsföreningarna i Östersund.

[25] "Prostitution på 1800-talet", Terra Scaniae http://www.ts.skane.se/fakta/prostitution-paa-1800talet; Karin Tegenborg Falkdalen, "Stolta kvinnor gav hjälp i det tysta", *Jämten 2008*.
[26] Tegenborg Falkdalen (2008), 116-119.

VITA BANDET I ÖSTERSUND

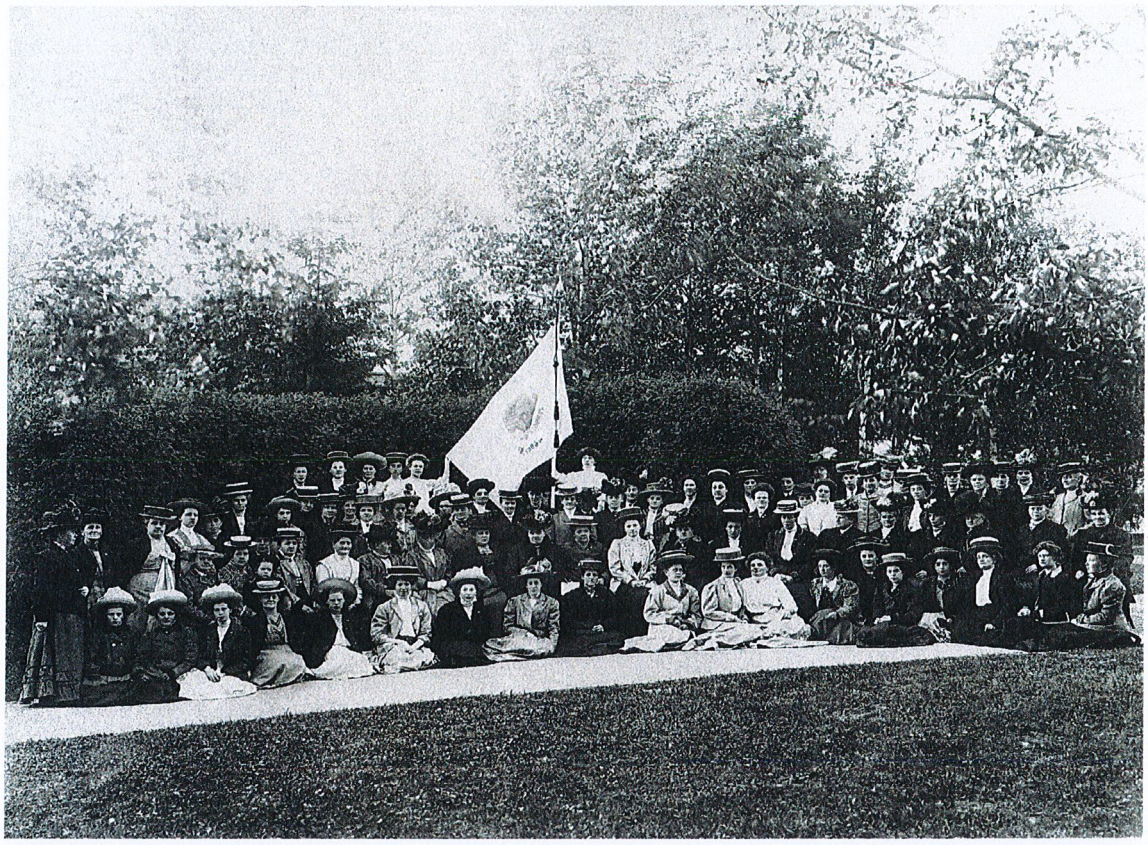

Här har medlemmarna i Östersunds Vitabandsförening samlats runt sin fana. Möjligen kan fotografiet vara taget i närheten av Gamla Kyrkan i Östersund, då föreningen höll sina möten i KFUM:s lokaler (nuvarande Traktörenhuset).

Föreningen Vita Bandet bildades ursprungligen i USA och kom till Sverige år 1901. Fyra år senare bildades Östersunds Vitabandsförening.[27] Dess motto var "För Gud, för hem och för fosterland" och sammanfattar ganska väl dess inriktning. Vita bandet var en kvinnlig nykterhetsförening som hade en religiös prägel, verkade för hemmets skydd, nykterhet samt arbetade för en sedlig fostran. Flera av medlemmarna var också med i någon av de andra nykterhetslogerna i Östersund. Vita Bandet arbetade för att göra kvinnor medvetna om sina medborgerliga och mänskliga rättigheter och drev tidigt frågan om den kvinnliga rösträtten, som man menade var nära förbunden med nykterhetsfrågan. Föreningen fick sitt namn av de små vita bandrosetter som medlemmarna bar på bröstet. Rosetterna var symboler för deras

[27] Om Östersunds Vitabandsförening se också Karin Tegenborg Falkdalen, "Hvarföre böra kvinnor ansluta sig till föreningar? Om kvinnor i föreningsliv i sekelskiftets Östersund" *Gamla Östersund Årsskrift 2009*; Josefsson (2007).

ansvarstagande och samhällsengagemang medan den vita färgen som också dominerar föreningens fana var en symbol för renhet:

> Det är kvinnan, som sätter sin prägel på hemmet, äfvenså inom umgängeslifvet kan hon öfva stort inflytande och genom att ständigt bära det 'hvita bandet', symbolen för renhet, framhåller hon alltid för sina medmänniskor sin ställning till dryckesseden.[28]

Första verksamhetsåret hade föreningen ett 50-tal medlemmar, men bara några år senare när Vita bandet bildar sin sedlighetskommitté hade Östersundsföreningen drygt 300 medlemmar. Medlemmarna kom också från borgerliga kretsar; det var bland annat lärare, egna företagare, hustrur till präster, handlare, lektorer och läkare som var med i Vita Bandet. Föreningens högsta beskyddare i Sverige var kronprinsessan Margareta och på det lokala planet i Östersund var landshövdingens fru, Ellen Widén, medlem medan den första ordföranden var doktorinnan Bertha Rosengren.

En annan viktig utgångspunkt för att förstå det kommande arbete som föreningen skulle lägga ned på mödrakurser var deras syn på att kvinnor i egenskap av mödrar hade ett särskilt ansvar för hem, familj och sedlighet. Kvinnors erfarenheter var således viktiga att dela med sig av i kampen för någonting större; ett bättre och nyktert samhälle:

> Den som sköter sitt hem mönstergilt och uppfostrar sina barn till nyktra och sedligt starka individer och medborgare, den gör samhället och mänskligheten en stor tjänst.[29]

Det kan ses mot bakgrund av Vita Bandet var verksamma under en tid som genomsyrades av idéer om skillnader mellan könen och att män och kvinnor och deras egenskaper skulle komplettera varandra. Kvinnor uppfattades ha ett speciellt ansvar för familj, nykterhet, moral och sedlighet. Föreningens utgångspunkt var att moderskapet var en förutsättning för att ge barnen en trygg barndom och en god fostran. När man talade om moderskapet inbegrep man såväl den privata i familjen som det samhälleliga moderskapet.

---

[28] Ingeborg Hallström, *Om Hvita Bandet i Jämtland* (Östersund, 1909), 8.
[29] Hallström (1909), 24.

Vita Bandets uppfattning var att kvinnans speciella arena var hemmet men att hon utifrån rollen som mor kunde skapa en betydande verksamhet utanför hemmet. Men det fanns kvinnor som behövde stöd i sitt mödraskap och den vägledningen skulle föreningens sedlighetskommitté bidra med på olika sätt.

Vita Bandets Sedlighetskommitté

Vita Bandet arbetade målmedvetet med att nå ut med sitt budskap. Man ordnade möten och uppvaktade stadsfullmäktige och riksdagsmän från länet. Medlemmarna gjorde hembesök i utsatta familjer och anordnade kurser i barnavård och hushållsarbete samt hade ett nära samarbete med barnkrubban Emanuel, Östersunds första daghem, som startade sin verksamhet hösten 1913. Daghemmet riktade också in sig på att ta emot barn till fattigare familjer och ensamstående mödrar, så att de kunde arbeta för sin försörjning. [30] Medlemmarna skapade flera arbetsgrupper som hade till ansvar att arbeta med olika frågor. Man hade bland annat en värdinnekommitté, litteraturkommitté, krogkommitté, mödrakommitté, besökskommitté, djurrättskommitté samt en sedlighetskommitté, som inledde sin verksamhet i januari 1909. En av de första frågorna som medlemmarna tog upp till diskussion var att man skulle anordna ett möte för utsatta familjer och barn från Kånkbacken:

> Förslag väcktes att till nästa möte inbjuda barn och äldre från en, till staden närgränsande by, där fattigdom, osedlighet och dryckenskap i en lång följd af år varit förhärskande.[31]

På det första mötet tog de upp frågan om vad man kunde göra för "Kånkbackbarnen":

> Att få till stånd ett upptagningshem med tanke nämnvärt på barnen från Kånkbacken vore högst önskvärdt. Alla känna ju till det osedliga förhållande som är rådande uppe vid Kånkbacken och det vore på tiden att något gjordes för att rädda barnen undan fördärfvet.[32]

---

[30] Om daghemmet Emanuel se t. ex. Karin Tegenborg Falkdalen, "Barnkrubban Emanuel.Barnomsorg för hundra år sedan", *Gamla Östersund Årsskrift 2012.*
[31] Östersunds Vitabandsavdelning, Kommittén för sedlig fostran 13 januari 1909.
[32] Östersunds Vitabandsavdelning, Föreningsprotokoll den 13 januari 1909 § 6.

Av citatet att döma verkar Kånkbacken haft ett mindre bra rykte/förknippades platsen med sociala problem Medlemmarna diskuterade vad som kunde vara bäst och till slut bestämde man sig för att anordna en fest för barnen och deras mödrar:

> Fru Gundvall föreslog att Hvita Bandet skulle inbjuda Kånkbackbarnen till en liten fest och här instämde de närvarande dock skulle man äfven bedja barnens mödrar närvara. Festen skulle äga rum påföljande möte.[33]

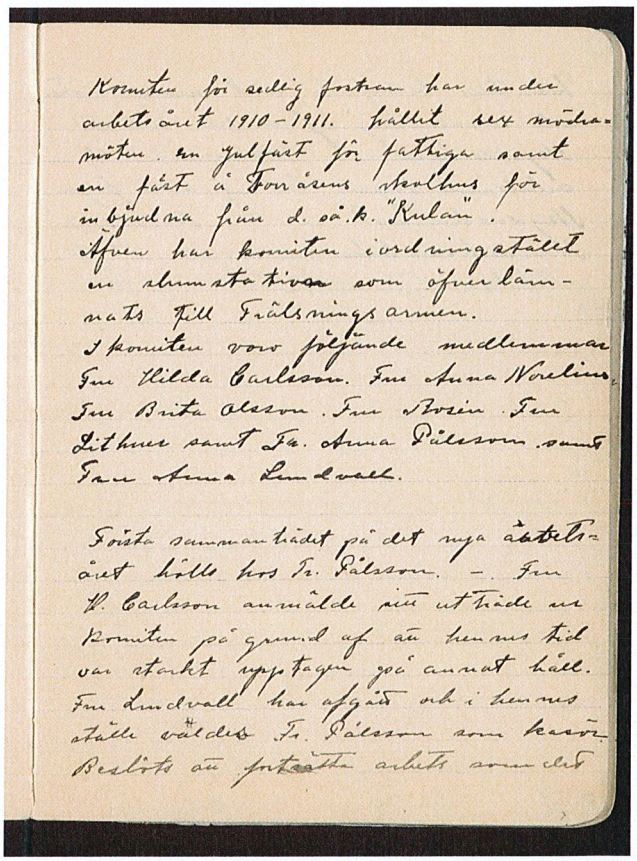

Protokollet för Vita Bandets Sedlighetskommitté 1910-1911. Här talar man om att man vill anordna en julfest för boende i den sk "Kulan".

Två veckor senare kunde föreningen anordna sin första fest för barnen och deras mammor. Ett 40-tal inbjudna hade kommit och bjöds på kaffe och smörgåsar. Barnen fick också leka runt en stor julgran, därefter spelades några musikstycken, man reciterade några dikter, läste ur Selma Lagerlöfs "Flykten till Egypten" samt ur Bibeln. Den ansvariga berättade för gästerna om Vita Bandets motto om att verka för Gud, hem och fosterland, och påminde de deltagande

[33] Östersunds Vitabandsavdelning, Föreningsprotokoll den 13 januari 1909 § 6.

kvinnorna om deras viktiga roll för att skapa trygghet i hemmen och att väl uppfostra sina barn:

> Kvinnan är den, som mest kan sätta sin prägel på hemmet, att det blir ljust och varmt, hon är det, som skall fostra de unga så, att de dugliggöras, att upptaga kampen för tillvaron på ett hederligt och nyttigt sätt så, att äfven barnen med glädje kunna sjunga 'mitt hem är så ringa, dess dörr är så låg, men aldrig en kärare boning jag såg kring hela den grönskande jorden'.[34]

Det fostrande draget, idéhistorikern Kerstin Thörn har kallat Vita Bandets verksamhet för en "borgerlig präktighetskultur". Det draget blir också tydligt i de mödramöten för fattiga mödrar från såväl centrala Östersund som "Kånkbacken" och "Kulan" som Sedlighetskommittén anordnade många år framåt i Östersund. Mödrarna skulle lära sig att sy och reparera kläder samtidigt som de fick lyssna till uppbyggliga tal. De bjöds på en blandning av lekamlig och andlig spis:

> Mödramötena avse nämligen icke blott att samla mödrar till en stunds vila och förströelse, utan även till nyttigt arbete för sina hem, medan den andliga underhållningen söker bliva dem till hjälp och uppmuntran vid fostrandet av sina barn.[35]

För att ge ytterligare ett exempel på Vita Bandets verksamhet så arrangerade föreningen under arbetsåret 1910-1911 sex mödramöten, en julfest för fattiga och en fest i Torråsens skolhus för inbjudna från den s.k. "Kulan". Man hade också iordningsställt en slumstation som överlämnats till Frälsningsarmén. Det var också en fråga som tidigt började diskuteras i föreningen.[36] Man väckte också förslag om att anställa en "slumsyster", som "skulle besöka de fattiga i deras hem och särskilt drinkares hem försöka hjälpa dem undan total undergång."[37]

Föreningen hade också planer på att skapa ett skyddshem för unga flickor, men planerna realiserades aldrig, däremot såg man till att sända unga flickor som man ansåg ligga i farozonen till Hemmet Fristad i Stockholm. Den hade till syfte att "upptaga och till nyttiga

---

[34] Östersunds Vitabandsavdelning, Föreningsprotokoll den 27 januari 1909
[35] Östersunds Vitabandsförening; Protokoll från Kommittén för sedlig fostran 1920-21.
[36] Östersunds Vitabandsförening; Protokoll från Kommittén för sedlig fostran 1910-11.
[37] Östersunds Vitabandsförening; Protokoll från Kommittén för sedlig fostran 15 februari 1909.

samhällsmedlemmar, företrädesvis tjänarinnor, uppfostra unga kvinnor, hvilka från ett sedeslöst lif vilja återgå till en hederlig vandel". Hemmet Fristad som låg i Sundbyberg, Stockholm, inledde sin verksamhet år 1896 och hade 36 platser. Vistelsen där bestod av en blandning av arbete och undervisning. När den unga kvinnan var klar med sin utbildning, och ansågs "pålitlig" ordnade hemmet en anställning åt henne som hembiträde i en familj. [38] Åtminstone två yngre kvinnor sändes iväg på föreningens bekostnad under sedlighetskommitténs första verksamhetsår.[39] I Gävle däremot lyckades lokalföreningen av Vita Bandet att skapa ett hem för "fallna kvinnor" år 1907.[40]

Vita Bandet engagerade sig också i prostitutionsfrågan och arbetade för att reglementeringen, det vill säga registreringen och kontrollen av de prostituerade med regelbundna medicinska inspektioner, skulle avskaffas. I Östersund blev aldrig prostitutionen reglementerad men systemet fanns i större städer såsom Sundsvall, Jönköping, Norrköping, Lund, Malmö, Göteborg och Stockholm. I huvudstaden upphörde reglementeringen först år 1918.[41] Vita Bandet tog också strid för att de prostituerade skulle behandlas bättre. Deras utgångspunkt var att "då det finns en som köper och en som säljer, bör man stämpla båda och inte endast den kvinnliga parten".[42]

De kvinnor som Vita Bandets sedlighetskommitté kom i kontakt med nämns –förutom något enstaka undantag- visserligen inte vid namn, men rimligen bör föreningen ha kommit i kontakt med flera av de kvinnor som kom att häktas för lösdriveri. Sedlighetskommittén kom att fortsätta med mödramöten åtminstone fram till 1948.[43] Vita Bandet menade själva att "Hvita Bandskvinnan skall vara ett exempel för andra i sedlig renhet och i hemmet, det enskilda såväl som det stora hemmet, fäderneslandet, skall hon göra ljust och gladt och till ett säte för goda rena seder…"[44]

---

[38] Citatet hämtat ur Nordisk Familjebok Uppgleupplagan 8; Anna Höjer, "Något om Hemmet Fristad och räddningsarbete", *Dagny* 5(1902):15.

[39]Östersunds Vitabandsförening, Föreningsprotokoll 1908-1919, 11 januari 1911. År 1909 hade Linea Höjer från Östersund skickats dit på föreningens bekostnad. Östersunds Vitabandsförening; Protokoll från Kommittén för sedlig fostran den 26 april 1909.

[40] Helena Jonesson, "Var rösträtten viktig för kvinnorna i Vita Bandet", i *ArkivXet* 2004:2.

[41] Yvonne Svanström, Offentliga kvinnor: Prostitution i Sverige 1812-1918 (Stockholm, 2006), 267-272.

[42] Elsa Elgham, *Vita Bandet i Sverige 1901-1961*, (Hässleholm, 1965) 322; Evy Josefsson
Josefsson, Evy, *Vita Bandet: En opolitisk förening för kvinnokamp?: Om organisationer som möjliga utrymmen för kvinnligt aktörskap*. B-uppsats 2007, Högskolan, Gotland, 2007, 20ff.

[43] Östersunds Vitabandsförening; Protokoll från Kommittén för sedlig fostran. Dess protokoll sträcker sig mellan 1909 och 1948.

[44] Hallström (1909), 20.

Det var något som de kvinnor som kommer oss till mötes i lösdrivarprotokollen uppenbarligen inte ansågs leva upp till.

Bilden är tagen 1897 och föreställer poliskåren i Östersund. Personerna från vänster är 1 Karl Ludvig Hallqvist, 2 okänd, 3 Johan Ulrik Wikström 4 Olof Mattsson 5 Johan Gustaf Hellgren, överkonstapel, 6 Adolf Fredrik Olsson, 7 Erik Strömqvist, 8 Olof Jansson, 9 Okänd. Uppgifterna från Föreningen Gamla Östersund. Det var dessa poliser som skötte förhören med de kvinnor som häktats för lösdriveri.

”ETT LÄTTJEFULLT OCH SEDESLÖST LEFVERNE”

Vad får vi då veta om de kvinnor som häktades och förhördes för lösdriveri? Finns det några generella mönster som förenar kvinnorna?

En genomgång av lösdrivarprotokollen från perioden 1890-1920 (ca) visar att det är ett antal begrepp som återkommer i förhören. Formuleringar som upprepas är hur kvinnorna ska ha ”lifnärt sig medelst ett sedeslöst lefnadssätt”, ett ”lösaktigt lefnadssätt” eller för deras ”lättjefulla och sedeslösa lefverne” och även hur de ”mot betalning låtit bruka sig till skörlevnad med åtskilliga manspersoner”.[45] De hade vidare uppfört sig ”anstötligt och förargelseväckande”, fört en ”flackande tillvaro” eller ”sysslolöst” strukit omkring.[46]

Likaså tar man i protokollen upp att kvinnorna i fråga vare sig sökte eller skaffade sig ”någon stadigvarande tjenst eller nyttig sysselsättning”.[47] Protokollen visar också att flera av kvinnorna enbart haft tillfälliga anställningar som pigor, ”dagaqvinnor”, mjölkförsäljerskor, tvätt- och strykerskor, biträde hos skjutbaneägare, hantverkare samt arbetat på caféer och restauranger, varav flera med anknytning till Stortorget i Östersund.[48]

Under förhören fick också kvinnorna säga vad de hade att anföra till försvar för sitt beteende. Flera av de som valde att besvara frågan – vissa nekade – hänvisar till att de sökt sig till Östersund för att söka arbete. Kommentarer såsom ”brist på arbete och medel till sitt lifsuppehälle” och ”svårighet att erhålla någon lämplig sysselsättning”, är utmärkande.[49] En

---

[45] Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll, vol. 6 1914-1924, förhör med Ingeborg Ritsén den 13 mars 1918; Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll, vol. 2, 1891-1895, till exempel förhör med Anna Gustafsson 6 december 1894; förhör med Märta Andersson-Brunsell 11 december 1894; Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll, vol. 4 1899-1909, förhör med Anna Nilsson 12 september 1899; Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll, vol. 6 1914-1924, förhör med Elisabet Magdalena Persson den 16 november 1918.

[46] Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll, vol. 5 1910-1913, förhör med Beda Kristina Persson Brunström.

[47] Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll, vol. 2, 1891-1895, förhör med Märta Andersson-Brunsell 11/12 1894.

[48] Ett exempel är Beda Angelina Isaksson som i januari 1919 hade anhållits på Stortorget i Östersund för lösdriveri. Hon saknade arbete, bostad och medel till sitt uppehälle. Hon hade efter hon lämnat föräldrahemmet i Stornäset, Ströms församling först på plats hos en gästgivare i Häggenås, där hon stannat i två år, sedan fick hon anställning av Stadskällaren, Grand Hotell och därefter på Lilla Hotellet på Köpmangatan 36. Hon hade vårdats för venerisk sjukdom på Lasarettet och därefter rest till Sundsvall där hon haft tillfälliga anställningar och även fått fortsatt vård för sin sjukdom. Vid förhöret medgav hon att ”mot betalning låtit bruka sig till skörlevnad vid åtskilliga tillfällen och att hon ej sökt något arbete, enär ett sådant ej medförde tillräcklig inkomst”. Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll vol. 6, 1914-1924, förhör med Beda Isaksson den 18 januari 1919.

[49] Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll vol. 2, förhör med Lovisa Hallberg 6/11-1893och Märta Anderson-Brunsell 11/12 1894.

annan förklaring som anges av flera är ”begär efter rusdrycker”, ”svag karaktär” och ”sjuklighet”. [50]

Det var således – föga förvånande – alkohol med i bilden av flera av de kvinnor som häktades för lösdriveri. De hade iakttagits ”höggradigt berusade”, de lät ” straffade och illa kända personer [...] förtära maltdrycker och spritdrycker” i sina hem. Omgivningen hade även iakttagit hur de berusade drev omkring under sena kvällar och nattetid ” å allmänna platser här i staden och genom sitt uppträdande väcker anstöt och allmän förargelse” och att någon i ”berusat tillstånd antastat och förfördelat henne mötande personer”[51]

Östersund från Frösön i april 1899.[52] *Bilden visar bebyggelsen i kvarteren närmast fängelset.*

[50] Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll, vol. 4 1899-1909, förhör med Märta Andersson-Brunsell 12/11-1907, vol. 3 1896-1898 förhör med Märta Margareta Skog 10/6-1897; vol. 2 1891-1895 förhör med Ingeborg Gunilla Lund 6/6-1893.

[51] Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll, vol. 3 1896-1898, förhör med Johanna Fredrika Norman den 9 december 1897; Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll; vol. 2, 1891-1895 , förhör med Anna Karolina Larsson 14 april 1891; förhör med Sigrid Brita Been 16 januari 1891. Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll; vol. 6, 1914-1924, förhör med Sara Brita Näslund den 19 juni 1917.

[52] *Östersundsbilder-Från Oscar II:s och Gustaf V:s tid: Ett album utgivet av Föreningen Gamla Östersund* (Östersund, 1968).

Låt oss då möta några av dessa kvinnor som träder fram i protokollen vid förra sekelskiftet och som anklagades för just detta som diskuterats ovan. Flera av kvinnorna var mycket troligt bekanta med varandra då de bland annat hyrde lägenheter av varandra, bodde grannar eller i något av grannkvarteren. Jag har valt att ta mina exempel från kvarteren i omedelbar anslutning till Cellfängelset och Lasarettet. Vid 1890-talets mitt så var detta ett område där framförallt änkor, hantverkare, titellösa, bönder och en och annan gästgivare bedrev sin verksamhet.[53]

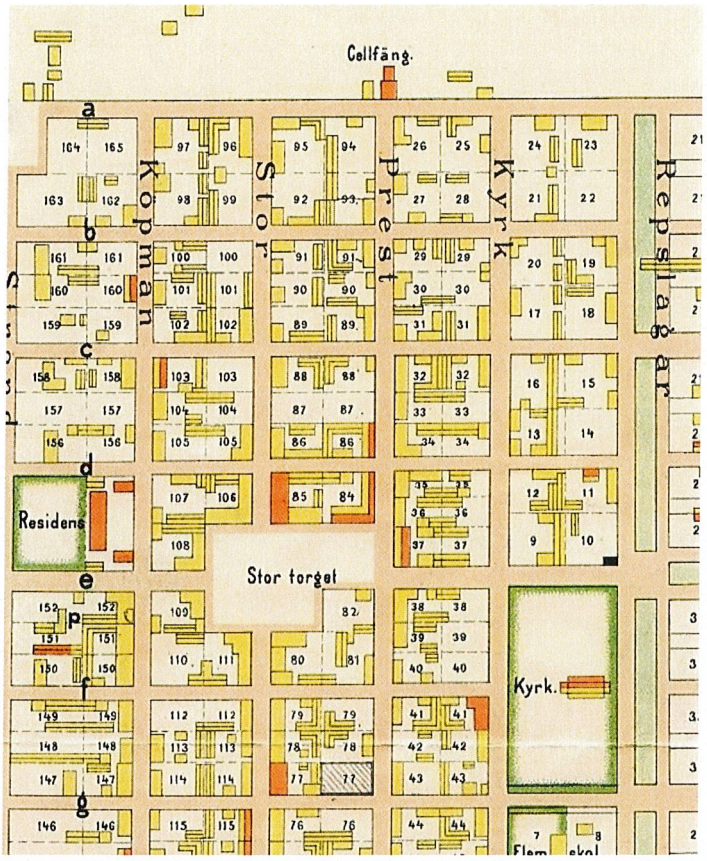

På gården 97, Köpmangatan 3, bodde Ursila Svensson som hyrde ut lägenheter till bl. a. Maria Kristina Heidenbäck och Ingeborg Gunilla Lund. På gården 98, Köpmangatan 7, bodde målaren Åkermark med familj hösten 1894 när Märta Beda Edvall kom till staden. På gården 84 (vid Stortorget) och gården 29 vid Prästgatan 5 drev Kristina Zetterberg caféverksamhet. Till gården 29 flyttade även Maria Kristina Heidenbäck. Kartan är från tidigt 1900-tal och är något beskuren.

[53] Gudrun Pentén, "Så byggdes Östersund", i Östersund *historia del III*. Red. Sten Rentzhog, Ulla Andersson (Östersund, 1986), 357ff.

Ursila Svensson

Den 15 juli 1896 lämnade skomakaren Erik Olsson in en stämning mot *Ursila Svensson* i gården 97 b vid Köpmangatan 3 för att ha misshandlat hans son:

> När min 12-årige son "Knut" i går afton 1/2 7 tiden var sysselsatt med att sopa trottoiren vid Lasarettets gård No ½ 97 vid Köpmangatan här i staden och dervid begagnade en gården tillhörig plåthink för att uppsamla sopor, kom gårdsegarinnan Ursila Svensson i angränsande gård och under förmenande att det var hennes hink, fattade tag i densamma och tilldelade gossen ett så våldsamt slag å vänster sidan af hufvudet att blodvite, blånad och svullnad uppkom.[54]

Ursila Svensson var vid tillfället 72 år gammal och änka efter sjömannen Karl Vilhelm Svensson.[55] Hon var torpardotter, hade gått en kortare tid i skolan, tillräckligt för att lära sig läsa men inte skriva. När hon var nio år gammal lämnade hon hemmet för att ta tjänst hos en en gästgivare i Alsen. Ursila fortsatte med att inneha olika anställningar - troligen som piga då även hon tituleras "arbetsqvinna" i församlingsböckerna - tills hon 24 år gammal gifte sig. År 1884 hade Ursila återvänt till Östersund och köpte då gården vid Köpmangatan.[56]

Ursila stämdes för misshandeln inför Rådhusrätten i Östersund. Hon angav till sitt försvar att hon inte avsiktligt misshandlat Knut utan när hon hade tagit från honom plåthinken hade hon halkat till och då råkat träffa honom över ansiktet. Andra vittnen till händelsen kunde dock berätta att Ursila Svensson "vid tillfället varit starkt berusad".[57] Hon dömdes till böter på 20 kronor och även att betala ersättningen till vittnena.

Ursila Svensson hyrde även ut lägenheter på sin gård för att skaffa sig en extra inkomst, vilket var vanligt bland änkor.[58] Detta hade tidigare tilldragit sig polisens intresse. I oktober 1893 förhördes hon av stadsfiskalen för att hon trots flera förmaningar "hos sig inhyst och fortfarande inhyser endast lättfärdiga qvinnor, lösdrifvare och andra illa kända personer". Det fick till följd att polisen vid upprepade tillfällen varit tvungen att ingripa för att bringa

---

[54] Rådhusrätten och Magistratens i Östersund arkiv; 1896 AIb:17, mål 164 bilaga 15.
[55] Hennes man började som garverigesäll, sedan hade han gått till sjöss under trettio års tid. Paret skilde sig 1871.
[56] Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll; vol. 2, 1891-1895, förhör med Ursila Svensson 3/10 1893.
[57] Rådhusrätten och Magistratens i Östersund arkiv; 1896 AIb:17, mål 164 bilaga 15.
[58] Taussi Sjöberg (1981), 105f.

ordning. Dessutom såg Ursila till att ordna fram alkohol till sina hyresgäster och dryckerna berusade de sig sedan på tillsammans. Till sin ursäkt angav Ursila att hennes hyresgäster "förskaffat sig ett sådant välde öfver henne, att hon numera ej kan få dem aflägsnade derifrån".[59] En av dessa besvärliga hyresgäster var mycket troligt Ingeborg Gunilla Lund som hyrde ett rum och kök av Ursila vid samma tid.

Ingeborg Gunilla Lund

Ingeborg Gunilla Lund är ett exempel på hur människor också reste över gränsen för att söka efter arbete. Ingeborg var norsk undersåte som kom till Östersund i början av 1890-talet.[60] Hon var född i Levanger år 1856 och dotter till handlaren Johan Johansson Lund och Carolina Bakke. Hon hade häktats första gången år 1891 då hon:

> uteslutande låtit bruka sig för skörlefnad och i öfrigt fört ett i så hög grad lastbart ock oanständigt lefnadssätt att våda deraf uppstått för allmän ordning och säkerhet och gifvit anledning till upprepade klagomål af närboende personer.[61]

Ingeborg hade då uppmanats att inom en månad bege sig tillbaka till Norge. Men snart kom rapporter om hur Ingeborg fortsatte att föra ett "supigt och sedeslöst lefverne" och att hon hos sig såväl vardag som helg, dag och natt " inhyser en mängd främmande manspersoner" i den bostad hon hyrde av Ursila Svensson och med både gräl och oljud stör ordningen så pass mycket att polisen till slut måste infinna sig.

Ingeborg hade tidigare haft tjänst som piga först hos en telegrafkommissarie i Östersund och därefter hos lanträntmästaren Olof Petter Hellberg i åtta år. Under den tiden hade hon fått en son år 1883 och stannat kvar ett par år innan hon begav sig till Östersund för att sälja mjölk vid gårdarna 118 och 120 vid Storgatan. Hos Ursila Svensson hyrde hon ett rum och kök och försörjde sig på handarbete. När hon vid det andra förhöret sommaren 1893 besvarade frågan om vad hon hade att säga till sitt försvar sade hon att "blifvit af en mansperson, till hvilken

---

[59] Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll; vol. 2, 1891-1895, förhör med Ursila Svensson 3/10 1893. Ursila fick denna gång en varning. Jämtlands Läns Landskansli, Protokoll 1893 AIaa vol. 15.
[60] Det var förhållandevis vanligt att lösdrivare kom från Norge till Jämtland. Persson och Tallborn (1988), 47f;Reinholdsson (2011), 42.
[61] Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll; vol. 2, 1891-1895, förhör med Ursila Svensson 17/2 1891.

hon stått i intimare förhållande misshandlad, så att hon skadat sin högra arm".[62] Det framkommer också vid det första förhöret år 1891 att Ingeborg Gunilla hade med sig två barn, förmodligen sonen som hon fick 1883 och ett yngre syskon till honom, som hon inackorderat hos en kvinna, "hvars namn hon ej vill uppgifva", i Torråsen.[63] Det var ju även på en av de platser på vilken föreningen Vita Bandet verkade. Ingeborg häktades och det beslutades att hon skulle skickas tillbaka till Norge med sina två barn.[64]

En annan av Ursila Svenssons hyresgäster var Maria Kristina Hejdenbäck, som i mars 1896 fick en varning för lösdriveri.

Maria Kristina Hejdenbäck

Maria Kristina hyrde sedan i oktober 1895 en lägenhet av Ursila Svensson. Hon var född 1862 i Östersund och dotter till arbetaren Sven Hejdenbäck och hustrun Anna Kristina Westman. Maria Kristina bodde hemma tills hon var 19 år gammal och hade också gått i folkskola och lärt sig läsa och skriva. När hon flyttade hemifrån försörjde hon sig som "dagaqvinna" med bland annat linnetvätt och skurning. Innan Maria Kristina flyttade in på gården 97 b hade hon levt samman med "arbetskarlen Carl Teodor Hildring" och föreestått hans hushåll. Paret hade fått sex barn tillsammans, varav fem var döda. Maria Kristinas överlevande dotter hette Anna Eugenia Hildring och var 12 år när mamman häktades. Efter separationen hade Maria Kristina försörjt sig på tillfälliga arbeten med bland annat tvättning och städning. Hon häktades i mars 1896 med motiveringen att hon inte "sysselsatt sig med något nyttigt arbete utan lifnärt sig medelst ett sedeslöst lefnadssätt". Som exempel på det så nämner man att hon hyst "en mängd berusade lösa arbetare och vandrande handtverkare". De hade också "medelst gräl och annat oväsen stört närboende". Istället för att skaffa sig en ärlig försörjning hade hon i högsta grad fört ett "oordentligt lefverne" enligt protokollet. Förhöret våren 1896 slutade med en varning för lösdriveri och Maria Kristina verkar det kommande året ha rest runt i länet och haft tillfälliga anställningar. Hon sökte sig bland annat till Ocke sågverk i Mörsil där hon under några veckor haft tjänst hos en skomakare, därefter hade hon

[62] Förhören med Ingeborg Gunilla Lund ägde rum den 6/6 1893 och 26/7 1893.
[63] Protokoll 17 februari 1891.
[64] Jämtlands Läns Landskansli, Protokoll 1893 AIaa vol. 15, s 321.

bosatt sig hos en murare i Rannåsen innan hon i februari 1897 fick en anställning hos "handelsidkerskan" Kristina Zetterberg. [65]

Även Kristina Zetterberg hade ställts inför rätta sommaren 1896, då för olovlig försäljning av maltdrycker. Dessutom hade hon sålt på söndagar och andra helgdagar och dömdes för det till böter på 50 kronor. Att sälja alkohol utan tillstånd var ett ganska vanligt brott bland ensamstående kvinnor vid denna tid, det handlade om att skaffa sig en försörjning.[66] Det var inte heller första gången Kristina Zetterberg hade häktats för samma brott.[67]

Kristina Zetterberg

Kristina Zetterberg var född år 1855 i Kalls socken och dotter till kyrkvaktaren Frans Zetterberg och Karin Andersdotter. Även hon hade gått i folkskola och konfirmerats innan det var dags att lämna hemmet. Hon var 17 år gammal då hon sökte sig till Östersund. De närmaste åren har hon lite längre tjänster, troligen som piga – i församlingsböckerna står hon upptagen som arbetsqvinna – hos ett par krögare. Därefter hade hon ytterligare några tillfälliga arbeten tills hon hösten 1895 fick tjänst på Änge bryggeriaktiebolag där hon förestod ölförsäljningen innan hon hösten 1896 öppnade eget café, där hon bland annat serverade öl, på gården 29 b på Prästgatan 5. Även hon var ensamstående mor till en dotter, Anna Gustafva.[68]

I början av mars 1897 greps både Maria Kristina Hejdenbäck och Kristina Zetterberg på nytt och togs in till förhör, då var det annat som stod på spel för de båda kvinnorna. Eftersom de båda tidigare hade en varning var en trolig påföljd straffarbete. Polisen hävdade att Kristina Zetterberg fortsatt med att sälja maltdrycker utan tillstånd, både vid gården 84 vid Stortorget och gården 29 vid Prästgatan.[69] Dessutom hade hennes lokal blivit ett "dagligt tillhåll för lättfärdiga qvinnor, lösdrifvare och andra illa kända personer." I protokollet uppger polisen

---

[65] Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll; vol. 3, 1896-1898, förhör med Maria Kristina Hejdenbäck 4/3 1896, 6/3-1897.
[66] Taussi Sjöberg (1986), 97f; Overud (1994), 12f.
[67] Se t. ex. Fångvårdsanstaltens i Östersund arkiv; Liggare rörande fångar DIII a, 1894 och 1895, vol. 44 och 45.
[68] Hon hade haft en dotter till, Beda Albertina som avlidit i lunginflammation.

[69] En annan kvinna med liknande livsvillkor och som också häktades för lösdriveri och anklagades för liknande förseelser några år tidigare, Sigrid Been, hade också varit skriven på gården 29 b. LÄGG TILL INFO.

att de vid flera tillfällen fått ingripa när slagsmål mellan gästerna - där flera var "redlöst öfverlastade" -utbrutit. Det oordentliga levnadssättet med sprit som flödade innebar enligt polisen en fara för den allmänna ordningen och väckte dessutom upprörda känslor hos förbipasserande.[70] Detta sätt att argumentera är vanligt i protokollen, man hänvisar till hur stadsbor – och man nämner då speciellt den kvinnliga delen – bland annat blivit ofrivilliga vittnen till hur de "lösaktiga" kvinnorna utövat "otukt" med män på allmänna platser.[71] Dessa kvinnor fungerar därmed som en motbild till de skötsamma, sedliga kvinnorna. [72]

Östersund på 1870-talet. Bilden är visserligen tagen tjugo år före det att Kristina Zetterberg drev sitt café vid Prästgatan 5, men den ger ändå en inblick i hur bebyggelsen såg ut kring fängelset.

[70] Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll, vol. 3, 1896-1898, förhör med Kristina Zetterberg den 7 mars 1897.
[71] Så var till exempel fallet med Sara Brita Näslund som vid hamnområdet "tillsammans med luffare övat otukt, vilket åtminstone i ett fall åsetts av kvinnor" som råkade befinna sig på sina balkonger på Strandgatan när det hela inträffade. Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll; vol. 6 1914-1924, förhör med Sara Brita Näslund den 19/6-1917.
[72] Aronsson (2011), 8.

Kristina Zetterberg fick en varning medan Maria Kristina Hejdenbäck denna gång dömdes till tre månaders straffarbete för lösdriveri.[73] Kristina återvände så småningom västerut igen till Undersåker och Kall och hennes dotter Anna Gustafva gifter sig med en fältjägare Jonas Peter Friman år 1903. Maria Kristinas dotter Anna Eugenia försörjde sig som tvätterska och hade i sin tur två barn som beskrevs som "oäkta" i kyrkböckerna. I sin studie av brottslighet i Västernorrland under 1800-talet konstaterar Marja Taussi Sjöberg att föräldrarnas fattigdom och utomäktenskaplighet var något som närmast förmedlades mellan generationer så att döttrarna i sin tur fick utomäktenskapliga barn o.s.v.[74] När Maria Kristinas dotter avled år 1907 tog hon hand om dottersonen. Familjen var enligt 1910 års folkräkning "å församlingen skrivne", vilket betydde att de troligen saknade en fast adress.

Märta Beda Edvall

Märta Beda Edvall var född 1865 i Alanäs socken. Hennes föräldrar var bonden Carl Edvall med hustrun Brita Andersson, båda två var i livet när hon häktades. Hon kom från en barnrik familj och hade åtta syskon. Hennes far var själv född i kronohäktet i Östersund, och dömdes flera gånger för stöld under Märta Bedas barndom, mycket troligt var det nöd som låg bakom. [75] Märta Beda hade gått i folkskola och tagit nattvarden när hon var 15 år gammal. Året därpå lämnade hon 16 år gammal hemmet för att gifta sig med arbetaren Nils Petter Nordlander. De levde tillsammans i nio år till våren 1890 "då mannen öfvergivit henne". Hösten 1892 hade deras skilsmässa gått igenom. Märta Beda försörjde därefter med tillfälliga arbeten, dels som hushållerska, dels som "biträde till skjutbaneägare" då hon reste runt mellan olika orter. Så småningom kommer hon till Östersund i oktober 1894.

Vi får också veta att hon har tre barn varav den äldsta är 14 och det yngsta åtta år, och att de två äldsta får försörja sig själva medan det yngsta bor hos en av sina mostrar. Barnens namn var *Albin Justinus, Hilda Aqvilina och Erik.* [76]

Efter två veckor häktas hon då hon vistats i Östersund "utan nyttig sysselsättning" och då ofta setts nattetid "stryka omkring å stadens gator och allmänna platser såväl ensam som i sällskap med olika manspersoner, dervid hon jämväl stunden funnits berusad af starka drycker". [77]

---

[73] Jämtlands Läns Landskansli, Protokoll 1897 AIaa vol. 19, s 118.
[74] Taussi Sjöberg (1986), 37.
[75] Elsy Edvall, *Malin Tangen-släkten grenen efter Carl Jonsson-Edvall* (Sundsvall, 1990), 15-18.
[76] Edvall (1990), 127.

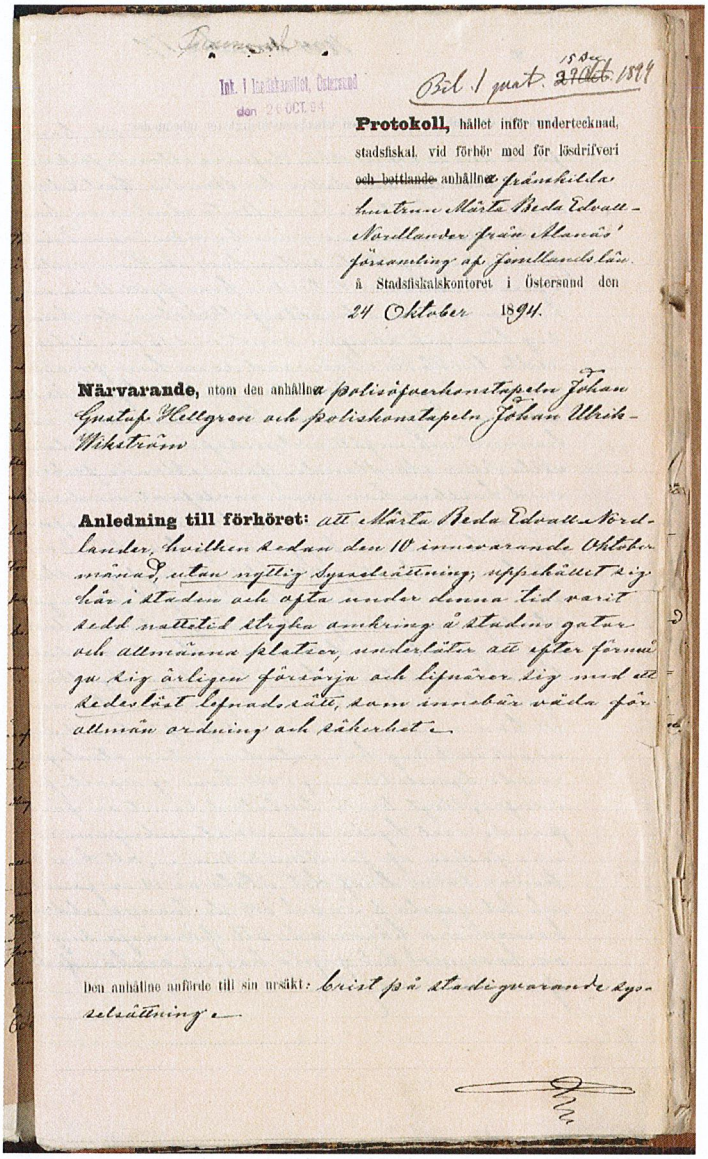

Int. i Landskansliet, Östersund den 26 OCT. 94

Bil. 1 punkt. 15 Dec. ~~27 Okt.~~ 1894

Protokoll, hållet inför undertecknad, stadsfiskal, vid förhör med för lösdrifveri ~~och bettlande~~ anhållna ogifta hustrun Märta Beda Edvall-Nordlander från Alanäs församling af Jämtlands län, å Stadsfiskalskontoret i Östersund den 24 Oktober 1894.

Närvarande, utom den anhållna polisöfverkonstapeln Johan Gustaf Hellgren och poliskonstapeln Johan Ulrik Wikström.

Anledning till förhöret: att Märta Beda Edvall-Nordlander, hvilken redan den 10 innevarande Oktober månad, utan nyttig sysselsättning, uppehållit sig här i staden och ofta under denna tid varit sedd natttid ströfva omkring å stadens gator och allmänna platser, underlåter att efter förmåga sig årligen försörja och lifnära sig med ett sedeslöst lefnadssätt, som innebär våda för allmän ordning och säkerhet.

Den anhållna anförde till sin ursäkt: brist på stadigvarande sysselsättning.

Första sidan på Lösdrivarprotokollet för Märta Beda Edvall. Förhöret ägde rum den 24 oktober 1894.

Hon underlät således att "ärligen försörja och lifnära sig med ett sedeslöst lefnadssätt, som innebär våda för allmän ordning och säkerhet". Till sitt försvar angav Märta Beda att hon saknade "stadigvarande sysselsättning", vilket som tidigare uppmärksammats är utmärkande för många av de förhörda kvinnorna. Men det som är speciellt intressant med Märta Beda är att hon använde sig av sin lagliga rätt för att protestera mot den varning hon tilldelats för

[77] Jämtlands Läns Landskansli, Protokoll 1894 AIaa vol. 16, 15/12-1894.

lösdriveri.[78] I det fyra sidor långa brevet bemöter hon anklagelserna punkt för punkt. Vi ska göra nedslag i några av hennes argument.

Jag har inte funnit någon bild på Märta Beda Edvall, men detta fotografi föreställer en av hennes systrar Sara Lisa Edvall. [79]

Märta Beda försvarar sig

Hennes version är att hon sedan hon anlänt till Östersund hade bott hos "Målaren Herr Åkermark", som drev ett mjölkmagasin med mat och kaffeservering.[80] Där erbjöds hon kost och logi i utbyte mot att hon hjälpte till i verksamheten. Därför ifrågasatte hon också anklagelserna:

---

[78] Stadsfiskalens i Östersund arkiv;: A III Lösdrivarprotokoll, vol. 2, 1891-1895, förhör med Märta Beda Edvall.
[79] Edvall (1990), 105.
[80] Målaren Åkermark bodde då på gård 98, Köpmangatan 7 i Östersund. Östersunds kyrkoarkiv; Församlingsböcker, AII a, 1895-1903.

Af hvad jag nu uppgifvit rörande min sysselsättning följer sjelfklart att beskyllningen det jag skall underlåtit att efter förmåga mig ärligen försörja är orimlig och minst sagt ohemul.

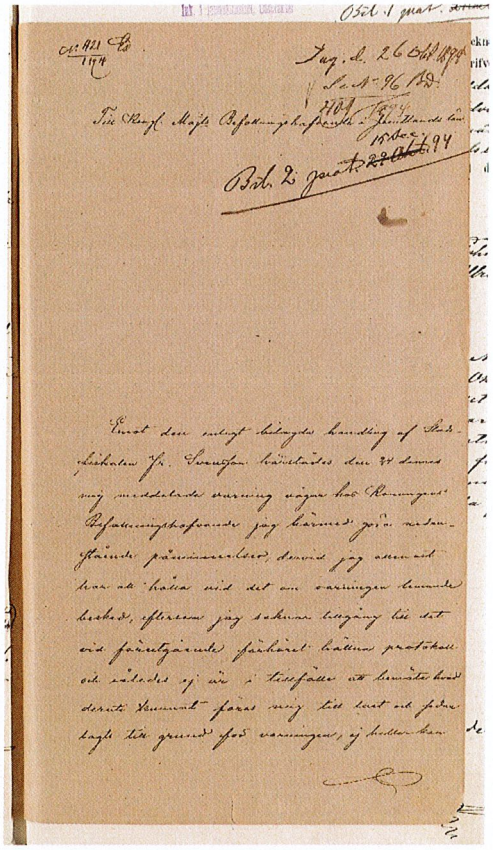

Första sidan på Märta Bedas brev där hon ifrågasatte den varning hon fått för lösdriveri.

Hon kunde också förklara varför man möjligen kunnat se henne på stadens gator sent på kvällarna, hon menade att hon inte kunnat besöka sina vänner dagtid då hon arbetade utan var hänvisad till kvällstid:

> förrän efter göromålens afslutande för dagen, men att sådant kunnat få namn af kringstrykande eller hänföras till sedeslöst lefverne och att allmän ordning och säkerhet derigenom kunnat äfventyras, är för mig obegripligt och något som jag minst af allt kunnat förmoda.[81]

Hon anser vidare att hon klarat sig på den inkomst hon haft och dessutom hade hon en del besparingar efter skilsmässan. Hon hävdade också att hon satt in 70 kronor på Jemtlands Folkbank i oktober samma år.

[81] Jämtlands Läns Landskansli, Protokoll 1894 AIaa vol. 16, 15/12-1894.

Hon bifogade också ett intyg från sin hyresvärd/arbetsgivare Herr Åkermark. Denne kunde intyga att Märta Beda varit anställd av honom:

> derunder uppfört sig anständigt och till Åkermarks fulla belåtenhet, jemväl nu innehade plats hos honom i 14 dagar och komma att till obestämdt tid innehafva densamma.[82]

Uppgifterna ifrågasattes dock av Länsstyrelsen. Deras utgångspunkt var att då att Åkermark tidigare fått hjälp av fattigvården var det inte sannolikt att han hade råd att anställa och avlöna personal. Han hade dessutom tidigare dömts för olaga ölförsäljning samt fått hjälp av fattigvården tidigare:

> enär den kaférörelse Åkermark idkade icke vare af sådan omfattning eller beskaffenhet, att han vare i behof af biträde för densammandes skötande , hade förutom Åkermark, som af Östersunds fattigvårdsstyrelse åtnjutit understöd, hvilket han ännu ej återgäldat, saknade medel till föda och aflöning åt tjenare; att Åkermark för öfrigt brukade hos sig inhysa lösaktiga quinnor [83]

.

Därför yrkade stadsfiskalen på att Märta Beda skulle tilldelas en varning, vilken skulle publiceras i Polisunderrättelser. Hennes försök att häva varningen lyckades inte utan varningen för lösdriveri fastställdes.

Vid sekelskiftet försvinner Märta Beda ur källorna. Enligt vissa uppgifter ska hon ha emigrerat till USA.[84] Men hennes och de andras levnadsöden väcker frågor som är aktuella idag.

---

[82] Jämtlands Läns Landskansli, Protokoll 1894 AIaa vol. 16, 15/12-1894.
[83] Jämtlands Läns Landskansli, Protokoll 1894 AIaa vol. 16, 15/12-1894.
[84] Edvall (1990), 127.

AVSLUTANDE REFLEXIONER

De kvinnor som uppmärksammats i denna studie kom från fattiga förhållanden, och de flesta med något undantag från landsbygden. De var många gånger redan i en utsatt position när de flyttade in till staden Östersund i hopp om en bättre tillvaro och för att skaffa sig en försörjning. Flera av dem var dessutom ensamstående mödrar och tillfälliga anställningar verkar ha avlöst varandra. Här kan prostitution ha blivit en nödlösning för en del av de kvinnor som inte hittade något arbete.[85] Alkoholen verkar också ständigt ha varit närvarande, vilket delvis kan förklaras av att flera av kvinnorna även arbetade på eller drev någon form av utskänkningsverksamhet.

Vilken bild framträder då av dessa kvinnor i lösdrivarprotokollen? De är fyllda av negativa omdömen som bidrar till att visa att dessa kvinnor brutit mot såväl samhälleliga normer som normer för hur en god, ärbar kvinna förväntades uppträda. Det är med andra ord begrepp såsom ”lösaktig”, ”sedeslös”, ”lättjefull”, ”flackande”, ”anstötlig” ”lättfärdig” och ”skörlefnad” som används flitigt. Det är uppenbart att upplevd sedeslöshet och den kvinnliga sexualiteten uppfattades som ett hot mot rådande ordning.[86]Speciellt som flera av dessa benämningar används specifikt om kvinnor.

Om vi börjar med ordet ”lösaktig” så är det enligt *Svenska Akademiens ordbok* bland annat och speciellt om kvinnor en beteckning för en lättsinnig, lättfärdig och sedeslös person och en person som för ett otuktigt leverne. ”Sedeslös” är i sin tur en beteckning på en person som saknar goda seder, och en sedlig och moralisk karaktär, och inte heller tar hänsyn till vad som krävs i sedligt avseende. Det används också för att beskriva någon som är omoralisk och då speciellt i sexuellt avseende.

”Lättjefull” går tillbaka på ”lättja” och beskriver någon som varken vill arbeta eller utsätta sig för någon ansträngning, en person som känner motvilja mot arbete. En ”flackande” tillvaro går tillbaka på begreppet ”flacka”, som beskriver en rastlös person som reser hit och dit utan specifikt mål. Om man uppträder ”anstötligt” så handlar det om ett beteende som andra förnärmas, förolämpas eller kränks av. ”Lättfärdig” kan bland annat användas för att beskriva

---

[85] http://www.ts.skane.se/fakta/prostitution-paa-1800-talet

[86] Svanström (2006), 270.

någon som är oanständig, osedlig, okysk och skamlös. Slutligen om man anklagas för "skörlevnad" så beter man sig utsvävande, liderligt och okyskt och ägnar sig även åt prostitution. [87]

Omgivningens straff blev också hårt, fördömanden och nedsättande omdömen som förvandlades till varningar och straffarbete för lösdriveri. Deras levnadsöden blir samtidigt berättelsen om ett liv i utsatthet om ett liv utan sociala skyddsnät. Det väcker tankar om vilka som blir marginaliserade och utnyttjade idag omkring hundra år efter att Märta Beda Edvall och de andra kvinnorna togs in till förhör av Stadsfiskalen i Östersund. Idag, då människohandel, med bland annat kvinnor från Östereuropa som tvingas in i prostitution, bara verka öka.[88]

Spridning av projektets resultat

Förutom med denna rapport så har projektet presenterats vid ett föredrag på ett seminarium i samband med det gemensamma Kulturtinget för Jämtlands- och Västernorrlands län i början av oktober 2012.

Den 28 februari 2013 hölls ett föredrag i samband med arkivens och Jamtlis gemensamma satsning på "After work"

Den 25 februari 2013 presenterades projektet för föreningen Meja i Östersund (som inriktar sig på kvinnohistoria och genusforskning).

Den 22 april 2013 hölls en kortare genomgång för Regionförbundet i Jämtlands län.

Resultaten kommer också att presenteras i en kommande artikel i *Föreningen Gamla Östersunds Årsskrift* samt i en informationsfolder som ges ut av Landsarkivet och Föreningsarkivet i Jämtlands län. Även en återutgivning av arkivens gemensamma skriftserie HUR är under planering, då med ett temanummer kring resultaten från Kalejdoskop.

---

[87] Svenska Akademiens ordbok (SAOB). Sammanfattning av innebörden i begreppen: "lättfärdig", "lösaktig", "sedeslös", "lättjefull", "flackande", "anstötlig", "lättfärdig" och "skörlevnad".
[88] Se t. ex. artiklar i *Dagens Nyheter* 27/2-2013, 28/2-2013, 10/3-2013, 28/3-2013.

KÄLLOR- OCH LITTERATUR

Arkivmaterial

Landsarkivet i Östersund
Fångvårdsanstaltens i Östersund arkiv; Liggare rörande fångar DIII a 1890-1931, vol. 40-77.
Jämtlands läns länsstyrelses landskansli; AI aa 1893, vol. 15; 1894; vol.16, 1897 AIaa vol. 19
Stadsfiskalens i Östersund arkiv; A III Lösdrivarprotokoll 1891-1924, vol.1-6.
Rådhusrättens och Magistratens i Östersund arkiv; AI b 1896, vol. 17.
Östersunds kyrkoarkiv; Församlingsböcker, AII a, 1895-1903.

Föreningsarkivet i Jämtlands län
Vita Bandet Östersunds Vitabandsförening; Styrelseprotokoll 1908-1917; Föreningsprotokoll 1908-1919; Sedlighetskommittén 1909-1948.

Tryckta källor och litteratur

Aronsson, Marie, *Lagar mot lösdriveri: En vägledning till hur man finner handlingar från svensk lagstiftning på Riksarkivet*, Magisteruppsats, Institutionen för ABM, Uppsala universitet 2011.

Brügge, Bengt, *Stortorget i Östersund med utvikningar* (Östersund, 2005).

Edvall, Elsy, *Malin Tangen-släkten grenen efter Carl Jonsson-Edvall* (Sundsvall, 1990).

Elgham, Elsa , *Vita Bandet i Sverige 1901-1961*, (Hässleholm, 1965).

Hallström, Ingeborg, *Om Hvita Bandet i Jämtland* (Östersund, 1909).

Höjer, Anna, "Något om Hemmet Fristad och räddningsarbete", *Dagny* 5 (1902):15.

Jonesson, Helena, "Var rösträtten viktig för kvinnorna i Vita Bandet", i *ArkivXet* 2004:2.

Overud, Johanna, "Kvinnor och brott i Jämtland: Om barnamöderskor och andra kvinnobrottslingar 1880-1890", i *HUR: Tema Kvinnors Historia Nr 5* (Östersund, 1994).

Pentén, Gudrun, "Så byggdes Östersund", i *Östersunds historia del III.* Red. Sten Rentzhog, Ulla Andersson (Östersund, 1986).

Sundin, Bosse, "Folkrörelser och kulturliv", i *Östersunds historia del III.* Red. Sten Rentzhog, Ulla Andersson (Östersund, 1986).

Svanström, Yvonne, *Offentliga kvinnor: Prostitution i Sverige 1812-1918* (Stockholm, 2006).

Taussi Sjöberg, Marja, *Brott och straff i Västernorrland 1861-1890* (Umeå, 1981).

Taussi Sjöberg, Marja, *Dufvans fångar: Brottet, straffet & människan i 1800-talets Sverige* (Stockholm, 1986),

Tegenborg Falkdalen, Karin, "Stolta kvinnor gav hjälp i det tysta", *Jämten 2008.*

Tegenborg Falkdalen, Karin, "Hvarföre böra kvinnor ansluta sig till föreningar?- Om kvinnor i föreningsliv i sekelskiftets Östersund", *Gamla Östersund Årsskrift 2009.*

Tegenborg Falkdalen, Karin, "Barnkrubban Emanuel. Barnomsorg för hundra år sedan", *Gamla Östersund Årsskrift 2012.*

Wikström, Iwan, *Ortnamn i Östersund* (Östersund, 1961).

Östersundsbilder-Från Oscar II:s och Gustaf V:s tid: Ett album utgivet av Föreningen Gamla Östersund (Östersund, 1968).

Otryckta skrifter

Josefsson, Evy, *Vita Bandet: En opolitisk förening för kvinnokamp?: Om organisationer som möjliga utrymmen för kvinnligt aktörskap.* B-uppsats 2007, Högskolan, Gotland, 2007.

Persson, Yvonne, Tallborn, Helena, *En studie av lösdriveriet i Östersund 1887 och 1888.* C-uppsats 1988, Mitthögskolan, 1988.

Reinholdsson, Peter, *Vilka är det som stryker omkring?: En studie av lösdriveriet i Östersund 1885-1899".* Historia III 2011, Högskolan i Dalarna, 2011.

Tegnhed, Lena, *Kvarters- och gatunamn: Vad berättar namnen i Östersund,* C-uppsats Mitthögskolan för humaniora, 2000.

Uppslagsverk

Nationalencyklopedin (NE)
Nordisk Familjebok Uggleupplagan.
Svenska Akademiens ordbok (SAOB)

Tidningar

Dagens Nyheter 27/2-2013, 28/2-2013, 10/3-2013, 28/3-2013.

Vägvisaren 1890:5.

Internetsidor

”Ge röst åt tysta kulturarv- Länsstyrelsen i Jämtlands län”: http://www.lansstyrelsen.se/jamtland/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/arkeologi-och-fornlamningar/kalejdoskop/Pages/default.aspx

”Lösdrivare-ett liv utan skyddsnät”, *Sveriges Radio/Släktband* http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2068&artikel=4022111

”Prostitution på 1800-talet”, Terra Scaniae http://www.ts.skane.se/fakta/prostitution-paa-1800talet

http://www.svar.ra.se

Skönlitteratur

Ola Larsmo, *Jag vill inte tjäna* (Stockholm, 2009).